

Ibrohim Darvishov*(Namangan, O'zbekiston)*

ibmofifar@bk.ru

Namangan shevalarida unlilar bilan bog'liq fonetik qonuniyatlar

Abstrakt

Bugungi kunda jamiyatimiz rivojlanishi uchun olib borilayotgan islohotlarni amalga oshirishda o'zbek tilshunosligi oldiga qo'yilayotgan vazifalarni bajarishga to'liq imkoniyat va shart-sharoitlar yaratilib, tilimizni har tomonlama o'rganish masalasiga bag'ishlangan maqsadli ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Ayni paytda, o'zbek shevalari xususiyatlarini areal lingvistik tadqiqotlarning nazariy asoslariga tayanib, tarixiy-qiyosiy va etnolisoniy jihatdan tadqiq etish ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilangan. Sohaning nomukammal, oddiy tavsifiy va tasviriy jihatlardan iborat, mavhum o'rinlarni yangicha qarashlar asosida, mental nuqtayi nazaridan o'rganish va to'ldirishga zarurat sezilmoqda.

Turkiy tillardagi Mahmud Koshg'ariy boshlab bergan tilni areal-tipologik va areal-lingvistik metodlar orqali o'rganish, har qanday lingvistik nazariya va konsepsiyalarning boshlang'ich nuqtasi bo'lgan shevalarni, ularning o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etish bugungi kunda ham muhim masalalardan hisoblanadi. Areal lingvistikaning paydo bo'lishi dialektologiya sohasidagi masala va tushunchalarni yangicha baholashga, yangicha usullarda hal qilishga keng yo'l ochdi. Til sistemasini yaxlit o'rganishda dialekt va sheva areallarini nazariy asoslariga tayanib, tarixiy-qiyosiy va etnolisoniy jihatdan tadqiq etish ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilanganligi o'zbek tilshunosligi va o'zbek tilshunoslari zimmasiga mas'uliyatli yangi vazifalar yuklaydi.

Maqolada Namangan qipchoq va qarluq lahjalaridagi o'ziga xos xususiyatlar, unlilar tizimining tarixiy genezisi, tarqalishi va amal qilish areali masalalari haqida fikr yuritiladi. Shevadagi fonetik-fonologik lisoniy belgi-xususiyat va qonuniyatlarning voqelanish jarayonlari qiyosiy-tarixiy jihatdan yoritilgan. Unda turkiy tillardagi unlilar bilan bog'liq qipchoq lahjalaridagi singarmonizm va qarluq lahjalaridagi umlaut hodisalari haqidagi fikrlar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: *etnik til faktlari, lahja, qipchoq va qarluq lahjasi, sheva, fonetik, leksik va grammatik tarkibning tarixiy o'zgarishi,*

singarmonizm qonuniyati, umlaut, lablanish, fonetik kuchsizlanish, tanglay va lab garmoniyasi, nazalizatsiya.

Muallif haqida: *Ibrohim Darvishov* – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, Namangan davlat universiteti.

Tavsiya etiladigan havola: Darvishov, Ibrohim. 2020. "Namangan shevalarida unlilar bilan bog'liq fonetik qonuniyatlar". *Oltin bitiglar* 2: 49—68.

Kirish

Har qanday lingvistik nazariya va konsepsiyalarning boshlang'ich nuqtasi bo'lgan shevalarni, ularning o'ziga xos xususiyatlarini, tilni areal-tipologik va areal-lingvistik metodlar orqali o'rganish o'zbek tilshunoslari oldidagi muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Areal lingvistika sohasining maydonga kelishi dialektologiya sohasidagi turg'un bo'lib qolgan ayrim jihatlarni, dialekt va shevalar mohiyati, xususiyatlari, o'zaro aloqalari, ularning tasnifi, tavsifi masalasidagi tushunchalarni yangicha baholashga, yangicha usullarda hal qilishga keng yo'l ochdi.

Dunyo tilshunosligida areal tilshunoslik ko'p mundarijali soha bo'lib shakllandi, chunki arealogiya italyan neolingvistlari, jahon lingvogeograflari hamda tillar ittifoqi yo'nalishi vakili bo'lgan tilshunoslarning amalga oshirgan tadqiqotlarini o'zida mujassamlashtirdi. Tadqiqotlar negizida areal lingvistik konsepsiyalarning tadrijiy taraqqiyotini analiz va sintezlash natijasida dialektlarni umumiy tilshunoslikning bir aspekti sifatida o'rganish maqsadga muvofiq ekanligi isbotlandi. Dialektlarni arealogik tamoyillar va lingvistik tadqiqot metodlari asosida o'rganish muhim muammo sifatida qo'yildi. Binobarin, til sistemasini yaxlit o'rganishda dialekt va sheva areallarini tadqiq etish katta ahamiyatga ega.

Ayni damda jamiyatimiz rivojlanishi uchun olib borilayotgan islohotlarni amalga oshirishda o'zbek tilshunosligi oldiga qo'yilayotgan vazifalarni bajarishga to'liq imkoniyat va shart-sharoitlar yaratilmoqdaki, natijada tilimizni har tomonlama o'rganish masalasiga bag'ishlangan ilmiy izlanishlar samarasi xalqaro darajada bo'y ko'rsata boshladi.

Alohida e'tirof eish joizki, o'zbek shevalari xususiyatlarini areal lingvistik tadqiqotlarning nazariy asoslariga tayanib, tarixiy-qiyosiy va etnolisoniy jihatdan tadqiq etish ilmiy jarayonlarning ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilanmog'i lozim. Sohaning

nomukammal, oddiy tavsifiy va tasviriyl jihatlardan iborat, ko'plab mavhum o'rinlarni yangicha qarashlar asosida, mental nuqtayi nazaridan o'rganish va to'ldirishga zarurat sezilib qolmoqda.

Jahon arealogiya sohasi vakillari o'z ilmiy qarashlarida millat tilini dialektologik manba – materiallarni lingvistik geografiya, areal lingvistika tamoyillari asosida bir butun, yaxlit – umumiy tarzda o'rganish ko'proq samara berishini isbotladilar. Ularning ilmiy qarashlari, asarlari u yoki bu til hodisasining hududiy tarqalishini ko'rsatuvchi lingvistik xaritaga tushirilgan belgilar – izoglassa (*izofonema – fonetik belgi, izomorfema – morfologik belgi, izoglassa – leksik belgi*) tushunchasining mohiyatini ochib berdi.

XX asrning 50-60-yillardan boshlab turkiyshunoslar ham lingvistik geografiyaga, lingvistik *xaritalar* tuzish muammolariga diqqatini jalb etdilar. Bu muammoga bag'ishlangan N.A.Baskakov, M.M.Shiraliyev, N.Z.Gadjiyeva, E.V.Sevortyan, Sh.Shoabdurahmonov, A.Shermatov, N.B.Burganov singari olimlarning asarlari maydonga keldi.

O'zbek xalq shevalari rang-barang xususiyatlarni o'zida ifoda etadi. Areal xususiyatlar va ularning tarqalish kengliklari tilshunoslarga til hodisa va qonuniyatlarining tarixiy taraqqiyoti, o'zbek milliy tilining shakllanish jarayonlari, adabiy til takomili kabi talay masalalarni yanada chuqurroq va mukammalroq o'rganish imkonini beradi.

Lingvistik hodisalarning muayyan kenglikda tarqalishi va tillararo (dialektlararo) munosabatlarni lingvistik geografiya metodlari asosida o'rganuvchi, asosiy tamoyillari til xususiyatlarining hududiy bo'linishini tavsiflash va izoglassalarni talqin qilish, dialektlar, tillar va areal jamoalar (til ittifoqlari) o'rtasida o'zaro ta'sir maydonlarini (*areallarini*) aniqlash bo'lgan areal lingvistika sohasida ham bugungi o'zbek tilshunosligida bajariladigan vazifalar talaygina.

O'zbek tilini areal nuqtayi nazardan o'rganishda A. Jo'rayev, Q.Muhammadjonov singari olimlar samarali mehnat qildilar. Ayniqsa, bu sohada o'zbek tilini areal o'rganilishining nazariy asoslarini batafsil yoritib bergan professor A. Jo'rayev xizmatlari alohida e'tiborga loyiq.

Asosiy qism

Zahmatkash o'zbek tilshunosi, ona tilimiz fidoyisi, til ilmi targ'ibotchisi, professor Abdulhamid Nurmonov o'zining "O'zbek dialektologiyasining shakllanishi va rivojlanishi" nomli maqolasida

“o‘zbek mahalliy shevalarini o‘rganishda “Chig‘atoy gurungi” olg‘a surgan g‘oya katta xizmat qildi. Bunga ko‘ra “tilimizning adabiyligi arabiyligida emas, o‘zidadir, shuni tirguzmak”, “tilimiz qoidalarini tatarcha yoxud usmonlicha emas, tilimizning o‘zidan olmoq” kerak edi. Shuning uchun “xalq og‘zida yurgan so‘zlarni, xalq adabiyoti bo‘lg‘on ertaklar, maqollar yig‘ib tekshirmak lozim” degan qarorga keladi. Natijada jonli xalq tilining o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganishga bel bog‘lanadi” deb ta’kidlagan edi [Nurmonov 2012, 425]. Olim o‘zbek shevashunosligi taraqqiyoti uchun munosib ulush qo‘shgan fan fidoyilari va ularning asarlari haqidagi fikrlari yakunida: “o‘zbek dialektologiyasining keng front bo‘ylab ravnaq topishi o‘zbek tilini lingvistik xaritalashtirish imkoniyatini yaratdi. Shuningdek, lingvogeografik va areal tadqiqotlar olib borishga qulay sharoit tug‘dirdi. A. Shermatovning lingvogeografiyaga, A. Jo‘rayevning areal lingvistikaga doir tadqiqotlarining dunyoga kelishi o‘zbek tilshunosligining katta yutug‘i” ekanligini ko‘rsatib o‘tgan edi [Nurmonov 2012, 426].

Darhaqiqat, A. Jo‘rayevning samarali ilmiy izlanishlari o‘zbek areal lingvistikasi sohasida amalga oshirilgan yagona ish sifatida ahamiyatli ekanligini e‘tirof etish lozim.

Aslida, o‘zbek areal lingvistik tadqiqotlarining nazariy asoslari Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘otit-turk”, Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarlari bilan birgalikda maydonga kelgan.

O‘zbek shevalarini areal lingvistik metodlari asosida o‘rganish professor A.K.Borovkovning Farg‘ona vodiysi shevalaridan materiallar to‘plashdan boshlangan. Lekin o‘sha vaqtlarda respublikada dialektologik ishlarni birlashtiruvchi yagona markazning yo‘qligi bu materiallarni ishlab chiqish va xaritalarga ko‘chirish imkonini bermadi. Oradan ma‘lum vaqt o‘tgandan keyin, o‘zbek shevalari xususiyatlarini xaritalashtirish va areallarini belgilash ishi yana kun tartibiga qo‘yildi.

E.D.Polivanov, G.O.Yunusov, I.K.Yudaxin, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov kabi tilshunoslar o‘zbek areal tilshunosligi sohasini ilmiy asarlari, asosli manba – materiallar bilan boyitib, uning rivojlanishiga, takomillashishiga munosib hissa qo‘shdilar.

O‘zbek dialektlari arealini xaritalashtirib o‘rganishda professor V.V.Reshetovning xizmatlarini alohida e‘tirof etish kerak. U Toshkent viloyatining Angren hududida dialektologik tadqiqotlar olib bordi va Ohangaron vohasidagi shevalarda uchraydigan

fonetik, leksik va grammatik farqlarni xaritaga ko'chirdi. O'zbek dialektologiyasida birinchi bo'lib o'zbek qurama shevalarning 49ta lingvistik xaritasini tuzdi. Bu xaritalar negadir hozirgacha nashr qilinmadi [Shermatov 1981, 4].

Kishilar o'rtasida bevosita aloqa vazifasini bajaruvchi til tovush yoki tovushlar kompleksi orqali o'z ifodasini topadi. O'zbek tilshunosi M.M.Mirtojiyev to'g'ri ta'kidlagandek: "Ma'lum tovush yoki tovushlar kompleksida ma'no yoki maqsadning ifoda topishi lug'aviy birlik, lug'at, leksika hisoblanadi. Shu leksikaning ma'lum grammatik qonuniyatlar asosida kommunikatsiyaga kirishuvi nutq, ya'ni tildir. Bu o'rinda tilning uch bosqichdagi tarkibiy qismi haqida gap boradi: tilning material manbai – tovushlar; shu material manbaini o'z vositasida tashishi – leksika, lug'at; o'sha leksikaning kishilar muloqatga kirishuvi uchun o'zaro kommunikativ aloqada bo'lish qonuniyati – grammatika... Tovush tilni namoyon etuvchi materialdir" [Mirtojiyev 2013, 5]. Shu boisdan ham tilning fonetik jabhasiga qiziqish va bu borada amalga oshirilgan ilmiy-nazariy hamda amaliy tadqiqotlar o'zining uzoq tarixiga ega.

Praga tilshunoslik to'garagining "Tezis"larida tilning tovush jabhasiga xos tadqiqotlar xususida so'z yuritilib, lingvistik tadqiqotlarda so'zlovchining maqsadini ro'yobga chiqaruvchi akustik timsollarni birinchi, asosiy o'ringa qo'yish zarurligi ta'kidlanadi [Zvegensev 1965, 126].

Darhaqiqat, bildiriladigan har qanday fikrlarning ashyoviy qobig'ini akustik birliklar tashkil etadi. Fikrning yaxlit ashyosi jumla (gap) hisoblansa, shu jumlaning ashyosini tovush va tovushlar yig'indisidan iborat butunlik tashkil etadi. So'z tarkibidagi tovush qobig'i hududiy, hatto, individual shaxsiy farqlar bilan idrok etiladi. Bu hol ayrim hududiy tillarning o'ziga xos jihatlarini ko'rsatishga xizmat qiladi.

Tilshunoslik to'garagi "Tezis"larida: "barcha tillarning fonetik-fonologik tasviri lingvistikaning muhim muammosidir" [Zvegensev 1965, 126] kabi bildirilgan fikrlar o'zbek shevashunosligi uchun ham taalluqli bo'lib, shevalarimiz fonologik strukturasidagi hali qo'l tegmagan jihatlarni yoritish kun tartibiga qo'yilishi muqarrardir.

Har qanday fanning tadrijiy – evolyutsion tarzda rivojlanishi yangilik emas. Sharqda turkologiya, ayniqsa, dialektologiyaga XI asrdayoq Mahmud *Koshg'ariy* ("*Devoni lug'atit-turk*"), keyinchalik, Alisher Navoiy ("*Muhokamat ul-lug'atayn*") tomonidan tamal toshi qo'yilgan bo'lsa, hozirda ham biz uchun ularning ilmiy qarashlari o'zbek tilshunosligining mayog'i sifatida qo'llanma hisoblanadi.

Turkiy tillarning ilmiy o'rganilishi o'zbek tilshunosligi, xususan, o'zbek dialektologiyasi sohasining rivoj topishida muhim o'ringa ega. Bu borada professor Baskakov [Baskakov 1952, 121-135] va boshqa ko'plab turkolog olimlarning ilmiy-nazariy konsepsiyalari turkologiya va o'zbek shevashunosligi taraqqiyotida alohida ahamiyatga ega.

O'zbek dialektlari arealini o'rganishda professor E.D.Polivanov salmoqli nazariy va amaliy ishlarni amalga oshirdi va o'zbek shevalarini birinchilardan bo'lib tasnif qildi [Polivanov 1933, 17].

Professor K. K. Yudaxin o'zbek shevalari genezisida juda katta ahamiyatga ega bo'lgan tillar interferensiyasiga, xususan, o'zbek-uyg'ur va qirg'iz-o'zbek-tojik tillari orasidagi o'zaro munosabatlar masalasini chuqur o'rganishga alohida e'tibor qaratdi. Uning eski turkiy cho'ziqlik va qadimgi morfologik shakllarni o'zida saqlagan Qorabuloq, Vodil, Laylak shevalariga, Chig'atoy tili tovush tizimini o'rganishga bag'ishlangan bir qator asarlari maydonga keldi [Yudaxin 1957, 31-59].

Professor A.K.Borovkovning ilmiy ishlarida o'zbek-tojik tillarining o'zaro munosabati, o'zbek shevalarining tasnifi va tavsifi, o'zbek dialektlari fonetikasiga alohida e'tibor qaratilgan [Borovkov 1963, 164-175].

V. V. Reshetov o'zbek shevalari fonetikasi, transkripsiyasi, o'zbek milliy tilining dialektal asosi va shu kabi o'zbek shevashunosligining bir qator muhim masalalarini oydinlashtirdi. U Respublikamizning Toshkent, Marg'ilon, Namangan kabi bir necha yirik shaharlari shevalarini sinchikovlik bilan o'rgandi. Ilmiy izlanishlari natijasida hozirgi o'zbek adabiy tiliga asos bo'lgan Toshkent va Farg'ona va boshqa o'zbek shevalarning adabiy tilga bo'lgan munosabati, ularning o'ziga xos xususiyatlarini ilmiy asosladi. Olim faqat shahar shevalarini o'rganish bilan cheklanmay, qipchoq shevalarining o'ziga xos xususiyatlarini ham batafsil o'rgandi. U Toshkent viloyatidagi qurama shevalarining lingvistik xususiyatlari tadqiqi moboynda to'plangan materiallar asosida qurama genezisining ilmiy asosini aniqlashga muvaffaq bo'ldi va qurama shevalarining o'ziga xos xususiyatlarini, ayniqsa, fonetik sathini atroflicha tasnifladi [Reshetov, 1978, 3-14].

Sh.Shoadurahmonov, F.Abdullayev, Ya.G'ulomov, Sh.Afzalov, X.Donyorov, A.Y.Aliyev, Q.Muhammadjonov, Y.Ibrohimov kabi dialektolog olimlarimiz o'zbek shevalarining fonetikasi, leksikasi va grammatikasini o'rganish borasida muvaffaqiyatli ish olib bordilar.

O'zbek shevalari fonetikasining o'rganilishi

Shu o'rinda aytish kerakki, o'zbek shevalari, ularning fonetikasini o'rganishda o'zbek dialektologiyasining o'z an'analari, o'ziga xos tamoyil va asoslari bor. O'zbek shevalari fonetikasining ilmiy asosda o'rganilishini E.D.Polivanov, G.O.Yunusov, A.K.Borovkov, V.V.Reshetovlar boshlab bergan an'ana va tendensiyalarni Sh.Shoabdurahmonov, F.Abdullayev, X.Donyorov, S.Ibrohimov, A.Ishayev, A.Alieyv, N.Rajabov, Sh.Nosirov, S.Otamirzayeva, H.Uzoqov, S.Tulyakov va boshqa olimlar davom ettirdilar.

O'zbek dialektologiyasi sohasida shevalar fonetikasiga bag'ishlangan ilmiy tadqiqot ishlarining ko'lami ortib bordi. Jumladan, A. Ishayevning Mang'it shevasi fonetikasiga bag'ishlangan izlanishlarida [Ishaev, 1959] mang'it shevasining o'ziga xos xususiyatlari, fonema va tovushlari, tovush o'zgarish hodisalari va bo'g'inlari haqida batafsil ma'lumot berilgan.

F. Abdullaevning o'zbek shevalari fonetikasiga bag'ishlangan dialektologik izlanishlari [Abdullayev 1967, 421] o'zining salmog'i, ilmiy qimmati bilan ahamiyatli. Uning o'zbek shevalari nutq tovushlari va ularning o'zgarishlari, so'z urg'usi xususida chiqargan asosli ilmiy-nazariy fikrlari va xulosalari sheva fonetikasini o'rganish borsida burilish yasadi.

S.Otamirzayevaning Namangan shevasi fonetikasiga bag'ishlangan tadqiqot ishi [Otamirzayeva, 1974, 132]. Namangan shahar shevasining fonetik strukturasi eksperimental tahlillar asosida o'rganishga, uning boshqa o'zbek shevalaridan farqli, o'zigagina xos belgilari aniqlashga qaratilgan.

Bulardan tashqari, A.Turg'unovning o'zbek tili Baliqchi guruh shevalarining fonetik strukturasi [Turg'unov 1969, 19], H.Hamroevning o'zbek tili Qashqadaryo shevalarining asosiy fonetik xususiyatlari [Hamroyev 2006, 22], D. Abdullayevaning o'zbek tili Oshoba shevasining fonetik xususiyatlari mavzularidagi tadqiqotlarida [Abdullayeva 1999, 21], ham o'zbek shevalarining fonetik strukturasi, fonetik hodisalarga oid jarayonlar, fonetik qonuniyatlar dialektal tahlil qilingan.

Keyingi paytlarda o'zbek dialektologiyasi o'zbek tilshunosligining ancha mukammal tarmog'i sifatida shakllangan bo'lishiga qaramay, soha bo'yicha amalga oshiriladigan ilmiy izlanishlar ko'lami sustlashib ketdi. Barcha o'zbek shevalari va ularning lisoniy xususiyatlari lingvistik geografiya, areal tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinlgan deb bo'lmaydi. Ayniqsa, O'zbekistonning markaziy va aholisi zich yirik shaharlaridan uzoq joylashgan aholi

shevalarini areal o'rganilishi hali o'z yakunini topmagan. Dialektal faktlarni o'rganish xalqimiz milliy vakillarning etnik, mental, ma'naviy va madaniy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Zero, til millatning bebaho qadriyati, Birinchi Prezidentimiz ta'kidlab o'tganidek: "tilda millat ruhi yashaydi".

Aniqki, xalq shevalari adabiy tilining yozma yodgorliklariga nisbatan ham qadimiyoq tarixiy manbadir. Bizgacha etib kelgan yozma yodgorliklarda uchramaydigan til faktlari shevalarda saqlanib qolgan. Shuning uchun sheva materiallarini tadqiq etish tilning ontologik tabiatini ochib berish imkonini beradi.

Darhaqiqat, o'zbek xalq shevalarida hozirgi adabiy tilda uchramaydigan juda ko'p belgilar saqlanib qolganki, ularni asosli ravishda ilmiy o'rganish juda muhim tarixiy-lingvistik xulosalar chiqarishga imkon tug'diradi. Xalq shevalaridagi bunday fonetik, leksik-grammatik fakt va asoslar, P.M.Melioranskiy ta'biri bilan aytganda: "...qadimgi yodgorliklarni tushunish va lingvistik analiz qilishda noyob qo'llanma vazifasini bajaradi"

Singarmonizm va umlaut

Singarmonizm va umlaut turkiy tillarning o'ziga xos lingvistik qonuniy hodisasi bo'lib, u qadimdan amalda. Lekin uning turkiy tillarda saqlanish darajasi har xil. O'zbek tilining tayanch shahar shevalarida bu hodisalar o'z kuchini deyarli yo'qotgan, lekin ko'plab qipchoq va qarluq shevalarida saqlanib qolgan. Shunday bo'lsa-da, bir guruh tilshunoslar turkshunoslikka bag'ishlangan adabiyotlarda uning mukammal qoidasi yo'qligi, atamaning qanday lingvistik hodisa ekanligi batafsil bayon qilinmaganini, uni assimilyatsiyaning bir turi ekanidan boshqa narsa emasligini ta'kidlaydilar [Koshg'ariy 1963, 69; 23; Reshetov 178, 295-299; Abdullayev 1967, 74-82; Tenishev 1976, 93-96].

Bizningcha, singormanizm ham, umlaut ham alohida lisoniy o'ziga xosliklari bilan Namangan shevalar arealida amalda va u o'z qonuniyatlariga ega.

Singarmonizm so'zdagi unlilarning ma'lum nuqtayi nazardan bir xillanishi bo'lib, uni N.K.Dmitriyev "tovushlar assimilyatsiyasining ko'rinishlaridan biridir" – deb izohlagan edi. U turkiy tillarning o'ziga xos qonuniyatlaridan hisoblanib, turkiy tillarning barchasida o'z aksini topganligi, hatto, adabiy tili nosingarmonistik bo'lgan o'zbek tilining, ayrim shahar shevalaridan tashqari, barcha shevalari singarmonistik ekanligi qayd qilingan [Scherbak 1970? 50-55].

Professor A.Nurmonov Fitrat o'zbek adabiy tilida 23 ta unsiz

fonema mavjudligini ko'rsatganligini, **x**, **h**, **f** fonemalari asl turkcha emasligini, barcha turkiy tillarda u yoki bu darajada mavjud bo'lgan singarmonizm qonuniyatini aks ettirishini, uni shahar shevalarida fors-tojik tilining ta'sirida buzilganini, shuning uchun umumturkiy fonetik xususiyatini ko'proq saqlab qolgan qishloq shevalariga tayanish juda to'g'ri ekanini, ana shu asosda o'zbek tilida unlilarning "yo'g'on"lik va "ingichka"lik belgisi farqlovchi belgi vazifasini bajarishi va shu belgiga ko'ra unlilar ikki qatorga bo'linishini ko'rsatganini ta'kidlaydi [Nurmonov 2012, 272].

Singarmonizmning rudiment sifatida o'zbek adabiy tilida ham ko'zga tashlanishi, uning o'zbek tili shevalaridagi o'ziga xos spetsifik lingvistik belgi-xususiyatlari, "y"lovchi va "j"lovchi qipchoq shevalarda amal qilish qonuniyatlari haqida o'zbek adabiy tili, uning shevalari fonetikasi va fonologiyasiga bag'ishlangan tadqiqotlar, ilmiy asarlar hamda qo'llanmalarda tilga olingan [Reshetov, Shoabdurahmonov 1978, 184-188; Abdullayev 1963, 74-82; Atamirzayeva 1974, 15-18; Mirtojiyev 2013, 306; Jamolxonov 2005, 32].

V. Reshetov o'zbek tilidagi i, u, o', a oraliq unlilarni Toshkent shevasi talaffuziga asoslanganligini, unlilarning bu fonetik tasnifi rus tili unlilari bilan qiyoslash orqali berilganligini ta'kidlaydi [Nurmonov 2012, 273].

Bizningcha, V.V.Reshetov oraliq (indifferent) unlilar haqida fikr yuritganda, o'zbek tili fonetik-fonologik sistemasiga diaxron nuqtai nazardan yondashgan. U o'zbek tilining hozirgi Toshkent dialektida qadimgi qator bo'yicha zidlanuvchi unlilarning zidlanish belgisi yo'qolganligi, oraliq unlilarning hosil bo'lganligi borasida bahs yuritgan. Shuning uchun ham bu unlilarni ikki qatordagi unlilarning birlashuvidan – konvergentsiyasidan hosil bo'lgan degan fikr bilan konvergentlar nomi ostida birlashtirgan. Xuddi shu fikr professor F.Abdullaevda ham uchraydi [Abdullayev 1963, 41].

Jahon tilshunosligida N.S.Trubetskoy dunyo tillarining ko'pida, masalan, sharqiy va g'arbiy Belarus tillarida ham unlilarning bunday holati tarixiy fonologik ahamiyatini yo'qotganligi, biroq qaysidir holatlarda u shevalar miqyosida saqlanganligini misol orqali izohlagan [Trubetskoy 2000, 31-36].

Ko'rinadiki, turkiy tillarning vokalizmiga bag'ishlangan barcha tadqiqotlarda qator belgisi va lab ishtiroki belgisi unlilarni tasnif qilish uchun farqlovchi belgi sifatida qarab kelinadi.

Tilshunos olim E.Umarov o'zbek adabiy tilidagi bunday tasnif asosiga e'tirozli holda, o'zbeklar tilning oldi yoki orqasi bilan

gampiradilarmi degan savolga “yo’q” deb javob berish kerakligini bayon qiladi, unlilarni og’izning ochilish darajasi va labning ishtirokiga ko’ra tasnif qilish o’rinli ekanligi haqidagi fikrlarni bildiradi [Umarov 1994, 15-18].

Haqiqatan, turkiy tillar, ularning ayrim shevalar uchun palatal va labial singarmonizmning xosligi, palatal garmoniyada unlilar qatorga ko’ra ohanglashuvi hech kimda e’tiroz turdirmaydi. O’zbek adabiy tilining hozirgi davri uchun garchi singarmonizm amal qilmasa-da, lekin o’zbek shevalarida saqlanib kelayotganligi deyarli barcha shevashunos olimlar tomonidan e’tirof etiladi. Shu bilan birga, qatorga ko’ra zidlanishni o’zida saqlab kelayotgan o’zbek shevalarida bir o’rinda qator bo’yicha korrelyatorlarning o’zaro almashinib ma’no farqlashi [Trubetskoy 2000, 34] mavjudligi qatorni unlilar uchun farqlovchi belgi sifatida ajratishga imkon beradi. Masalan, Andijon shevasida [ət] inson organi nomi, o’tmoq fe’li – [o’t] maysa, olov, [o’r] o’tni o’rmoq – [ør] sochni o’rmoq, [øz] olmosh – [o’z] bosib o’tmoq, [yn] ovoz – [un] bug’doyning maydalangani.

Hozirgi o’zbek adabiy tili unli fonemalari uchun qator belgisi fonologik qimmatini yo’qotgali, shuning uchun hozirgi o’zbek adabiy tili unli fonemalari uchun bu belgi tasnif asosi bo’la olmasligi haqida fikrlar mavjud [Nabiyeva 2005, 3].

O’zbek tilining ayrim shevalarida, xususan Namangan shevasida singarmonizmning boshqa ko’rinishi – affikslarning o’zak fonetik xususiyatiga moslashish emas, balki o’zak unlilarining affiks unlilari xarakteriga moslashishi kuzatiladi. Bunday moslik umlaut hisoblanadi.

Umlaut uyg’ur tili va hozirgi o’zbek tilining Namangan shahar, Uychi, Chortoq tumanlari, Yangiqo’rg’on va Uchqo’rg’on tumanlarining ayrim qishloq shevalariga xosdir [Aliyev 1975, 14]. Yangiqo’rg’on va Uchqo’rg’on tumanlari Qirg’iziston Respublikasi chegaralariga yaqin bo’lsa-da, singarmonizm ta’siri kuzatilmaydi. Buni Yangiqo’rg’on tumani markazi, uning atrofi va Qayqi qishlog’i aholisi Namangan shahriga, yaqin joylashganligi, u yerlarga umlautli sheva vakillarining ko’chib borishlari bilan izohlaymiz.

Lingvistik adabiyotlarda umlautning uch turi: palatal, labial va lingvial ko’rinishi mavjudligi ta’kidlanadi.

Birinchi turda birinchi bo’g’inning orqa qator keng unilisi keyingi bo’g’inning tor lablanmagan unlisi ta’siriga berilib, old qator unliga aylanadi. Masalan, Namangan viloyatining Uychi shaharchasi, Chortoq shahri, Uchqo’rg’on tumani Qayqi qishlog’i shevasida: [təshʲ]

toshi, [bəsh'] boshi, [qəsh'] qoshi, [shəl'] sholi, [səv'p] sovib, [səg'p] sog'ib, [əl'vər//ɔvər] **olib yubor**, [ɔtvər//ət'vər] **otib yubor**, [yɔzvər//yəz'vər] yozib yubor, [qəshqəldə:] qashqaldoq, [təv'p] tabib, [bər'p] borib, [yəzip] yozib kabi.

Ikkinchi turda birinchi bo'g'inning keng lablanmagan unlisi keyingi bo'g'inlardagi lablangan unlilari ta'sirida lablashadi. Masalan, (Namangan sh., Uychi t., Chortoq t.): [tənyr] tandir, [ɔ:dərytti] ag'daryapdi, [ɔdɔ^wyldy//ɔdɔshyldy] ado, tamom bo'ldi kabi.

Masalan, Namangan viloyatining Uychi shaharchasi, Chortoq shahri, Uchqo'rg'on tumani Qayqi qishlog'i shevasida: [təsh'] toshi, [bəsh'] boshi, [qəsh'] qoshi, [shəl'] sholi, [səv'p] sovib, [səg'p] sog'ib, [əl'vər//ɔvər] **olib yubor**, [ɔtvər//ət'vər] **otib yubor**, [yɔzvər//yəz'vər] yozib yubor, [qəshqəldə:] qashqaldoq, [təv'p] tabib, [bər'p] borib, [yəzip] yozib kabi.

E'tibor qiling, birinchi va ikkinchi tur:

[Shəl' 'k'shkə yərgə yer t'kisləshkə chiqvətydy, bəmed', təsh' ja: kupaka:. Təshl' ja:da shəl' yaxsh' buma:di, ɔmɔlə:k't'n, to'za su: ichkən'da:(n) shəl' zyryləd'. Ishlan' t':zdə tugatsa:, shəl'n' s'pvərəddy]

(Sholi ekishga (sepishga) jar (atrofi)ga yer tekislashga chiqayapmiz, bo'lmayapti, toshi (yerning) juda ko'p ekan. Toshli joyda sholi yaxshi bo'lmaydi, ammo, lekin toza suv ichganligi uchun sholi zo'r (serhosil) bo'ladi. ishlar (yer tekistlash ishlari)ni tezda tugatsak, sholini sepib yuborar edik).

Uchinchi turda og'izning ochilish darajasi o'zgaradi. Keyingi bo'g'inning tor *i* unlisi ta'sirida birinchi bo'g'inning old qator keng unlisi o'rta-keng unliga aylanadi. Masalan, uyg'ur tilida: [kasish] **kesish**, [katti] ketdi kabi. Biroq Namangan viloyatining umlautlashgan shevalarida uchinchi tur ko'rinishi deyarli kuzatilmaydi [Atamirzayeva 1974, 26].

Umlaut ayrim turkiy tillarning lahjalarida, hatto qipchoq guruhga mansub dialektlarda ham ma'lum darajada mavjud. U singarmonizmga teskari proporsional bo'lib, turkiy tillarda nisbatan keyingi hodisadir. Ayrim tilshunoslarning fikriga ko'ra, [Polivanov, 1933, 35; Borovkov 1963, 63; Reshetov 1978, 122] umlaut assimilyatsiyaning keng rivojlanishi va o'ziga xos urg'u zaminida vujudga kelgan. Bir guruh tilshunoslarning fikricha, umlaut singarmonizm kuchsizlanishi bilan bog'liq.

Har ikkala – tanglay va lab garmoniyasi Namangan qipchoq shevalarida viloyatdagi boshqa shevalarga nisbatan kuchli. Lekin oltoy, xakas, boshqird va qirg'iz tillaridagiga nisbatan kuchsiz. Bu o'rinda N. S. Trubetskoy fikrlariga tayanish maqsadga muvofiq

bo'ladi [Trubetskoy, 2000, 31-36].

Tanglay garmoniyasi janubiy-g'arbiy Namangan shevalarida quyidagi ko'rinishlarga ega: a) o'zakning birinchi bo'g'inida til orqa unlilardan biri bo'lsa, so'zning so'nggi bo'g'inlarida ham til orqa (*yoki qattiq*) unli tovushlar ishlatiladi; b) o'zakning birinchi bo'g'ini til oldi (*yumshoq*) uililardan biri bilan boshlansa, unda so'zning keyingi bo'g'inlarida ham til oldi yumshoq unlilar ishtirok etadi.

E'tibor qiling:

[*zəkənd', dəyrən' bəlig'i ko'lda boqilg'on bəlihtən sh'r'n bo'ladi. Bəlihlər o'tindi cho'qido p'sh'r'lsə, ya pəhtə yəg'ido qəvirilsə, zo'ro'ladi, mazzə qibiys'z. Bəlixti qətiqqə qo'ship yevo'miydi, o'shəng'ə qətihti məntig'ə qo'sh'p yiyish kerək, yo'məsmə ədm əqərip ketəd*]

(*zakan (suv osti sizoq suvlari oqadigan shevadagi gidronim), daryoning balig'i (sun'iy) ko'lda boqilgan baliqdan shirin bo'ladi. baliqlar o'tinning cho'g'ida pishirilsa yoki paxta yog'ida qovurilsa, shirin (zo'r) bo'ladi, mazza qilib tanovul qilasiz. Baliqni qatiqu qo'shib eb bo'lmaydi, shuning uchun qatiqni mantiga qo'shib eyish kerak, yo'qsa odam oqarib (terisida oq dog'larning paydo bo'lishi) ketadi*).

Yuqoridagi dialektologik matn Namangan "y"lovchi qipchoq shevalari vakili (Jo'ravoy Nizomov, 1932-yilda tug'. Mingbuloq t.) tilidan yozib olingan. Matn palatal (tanglay) uyg'unlik namaunasidir.

Tanglay garmoniyasining qonuniyati Namangan qipchoq lahjalarida quyidagi ko'rinishlarga ega:

1. So'zning o'zak qismi – tub leksik shakllarda. Ko'p bo'g'inli so'zlardagi birinchi bo'g'in tarkibidagi unliga qolgan bo'g'indagi unlilar moslashadi.

Dialektal arealdagi Namangan, To'raqo'rg'on, Mingbuloq, Pop tumanlariga qarashli ko'plab qishloqlardagi "j" lovchi va "y" lovchi qipchoq lahjalarida so'zlashuvchi aholi shevalarida bunday tanglay garmoniyasi yaqqol ko'zga tashlanadi. Masalan: [*bəliq*] baliq, [*mənti*] manti, [*qətiq*] qatiq, [*chəchiq*] sochiq, [*chyməli*] chumoli, [*təg'ərcə*] tog'ora, [*symələk*] sumalak, [*zəmbər*] zambil, [*tərg'is//tərvīs*] tarvuz, [*səmsə*] somsa kabi bir talay tub so'zlarda singarmonizm o'z qonuniyatini saqlab qolgan.

2. So'zning o'zak qismiga qo'shimcha qo'shilganda. Namangan qipchoq lahjalarida qo'shimchalar tarkibidagi unlilarning til orqa va til oldi variantlarga egaligi affikslarning til orqa qattiq va til oldi yumshoq variantlarini yuzaga keltirgan. Ko'plab so'z yasovchi va shakl hosil qiluvchi qo'shimchalar o'zining kontrast juftlariga ega.

a) so'z yasovchi qo'shimcha qo'shilganda yoki qo'shma so'zlarda: [*pərmə+lə+ v+g'ch*] parmalagich, [*yy+mə+lə+mə*]

uymalama, [səvə+ch+p] savag'ich, [memɔ+xɔnɔ] mehmonxona, [sɔmsɔx+piyɔs] sarimsoqpiyoz, [kəz+əynək] ko'zoynak, [dymɔlb+q//yumɔlb+q], [sɔr+tɔrɔsh+xɔnɔ] sartarosh-xona, [nɔn+tɔxtɔ, qiymɔ+tɔxtɔ] nontaxta, qiymataxta kabi juda ko'p sodda yasama va qo'shma so'zlarda singarmonizm o'z qonuniyatini saqlab qolgan.

b) sintaktik shakl hosil qiluvchi kelishik qo'shimchalari qo'shilganda:

– qaratqich va tushum kelishigi [-di//d', -t'//ti:] [bunn'//mynn'] burni, [qɔzzɔndi qulɔg'i], [qɔzzɔndi ko'tar] qozonning qulog'i, qozonni ko'tar, [dədəmd' pichɔhlɔri], [enəmd' kəynəhlər] dadamning pichoqlari, onamning ko'ylaklari, [bɔg'lorɔdi dɔrɔxlɔri], [sɔvchilɔrdi gəplər] bog'larning daraxtlari, sovchilarning gaplari, [tɔshti təg'də], [ɔtt' tyyɔg'i], [ɔsht'yeng], [tɔvɔhti yɔv] toshning tagida, otning tuyog'i, oshni eng, tovoqni yuv kabi. Dialektal arealining deyarli barcha qipchoq shevalarida qaratqich va tushum kelishigi qo'shimchalari talaffuzda deyarli farqlanmaydi;

– jo'nalish kelishigi [-g'o//g'ɔ//ngɔ, -g'a//gə, -qa//kə]: "y"lovchi va "j"lovchi shevalarda [numɔngɔ//numɔvg'ɔ] nimaga, nega, aralash tip shevalarda: [numɔngə] nimaga, nega, [qəyg'ə//qəyg'ɔ] qaerga, [to'yg'ɔ//to'yg'a//to'ygə] to'yga, [terəhti ɣch'gəchiht'] terakning uchiga (eng baland joyiga) chiqdi, [tɔg'ɔrɔg'ɔ sɔ:] tog'oraga sol, [ɔriqqɔ chʏsh] ariqqa tush, [terəkkə chihti] terakka chiqdi, [ojivɔeg'ɔ kett'] objuvozga chiqib ketdi kabi.

Nazalizatsiya

Namangan shevalarida asos tarkibida burun tovushlari mavjud bo'lgan so'zlarga jo'nalish kelishigi qo'shimchasi qo'shilganda nazalizatsiyaning [Mirtojiyev, 2013, 306] kuchliligi kuzatiladi.

Nazalizatsiya unlilar artikulyatsiyasida burunda hosil bo'lgan rezonator tonning qo'shib berilishidir. Bu asosan burun orqali hosil bo'luvchi sonant talaffuzi bilan kontakt keluvchi unlilarda kuzatiladi: [numongo, numovg'o, numonga] kabi. Chunki avvalgi tovush artikulyatsion rekursiyasi keyingi tovush artikulyatsion ekskursiyasiga teng keladi. Shuning orqasida avvalgi tovushdagi unning davomi keyingi tovushga ulashib ketadi va burun tovushining ham rezonator toni keyingi unli rezonator toniga qo'shiladi. Natijada unli artikulyatsiyasida ham burun rezonator toni qayd etiladi. Bunga nazalizatsiya deb qaraladi. Namangan shevasida odatiy hol deb qaralsa ham, Toshkent, Farg'ona yoki boshqa shevalarga xos deb aytish to'g'ri emas. O'zbek tilining boshqa shevalarida sonant ta'sirida unli nazalizatsiyaning sodir bo'lishi ancha kuchsiz. U Namangan

va uning atrofi shevalarida odatiy hol ekanligini S.Otamirzaeva o'z izlanishlarida qayd etgan [Atamirzayeva, 1974, 108-111].

– o'rin-payt kelishigi [-da//do//-də, -ta//tə]: [kəchadə] ko'chada, [uydə] uyda, [təmdə] tomda, [kel'də tyy] o'g'irda tuy, [məlladə] etakda, [dəhchadə] tokchada, [səhət beshdə] soat beshda, [esh'htə] eshikda, tashqarida kabi.

– chiqish kelishigi [-dan//dən, -tan//dən//ton//nən//nan//nən]: [ukəmdən] ukamdan, [siyn'mdən] singlimdan, [chekkədən] chetdan, [ɔlmədən] olmadan, [səmsədən] somsadan, [bəshqədən] o'zgadan, birovdan, [terəhtən] terakdan, [esh'htən] eshikdan, [ɔttən] otdan, [xurmodən] xurmodan, [səhtən] omonim: ochdan, oshdan, [bəshqəttən] yangidan, qaytadan, [g'ləmnən] gilamdan [enəmnən] onamdan kabi. Agar so'z o'zagi burun konsonantlari bilan tugagan bo'lsa yoki o'zakka sintaktik shakl hosil qiluvchi qo'shimcha burun konsonantlari bilan tugagan bo'lsa, nazalizatsiya kuchayadi va til oldi portlovchilari [d] va [t] [n] va [ng] tovushiga almashadi: [nonnon] nondan, [enəmdən] onamdan, [qo'l'mnən yəhlədi] qo'limdan ushladi, [chəch'ngdən tortimī] sochingdan tortdimi?, [bəshingnən o'g'irvər] boshingdan aylantirib yubor, [qən't'ng'zdən sətvələmən] qantingizdan sotib olaman kabi.

– egalik qo'shimchalarining birligi [-(')m//-(i)m; -(')ng//-(i)ng; -(s)'/-(s)i] qo'shilganda: [bunn'm//mynn'm] burnim, [qənnim] qornim; [chəch'ng] soching, [bəshing] boshing; [enəs'] onasi, [ɔtəsi] otasi; ko'pligi [-(')mis//-(i)miz; -(i)ngis//-(i)ngiz; -'// -ləri// -lori]: [kel'n'mis] kelinimiz, [qoshig'imiz] qoshig'imiz; [et'g'ngis] etigingiz, [etə:ngis] etagingiz, [qizingiz] qizingiz; [qo'shnilərđi p'chəg'] qo'shnilarning pichog'i, [səvziləri] sabzilari, [pichohlori] pichoqlari kabi.

– shaxs-son qo'shimchalarining birligi [-(')m//-(i)m; -(')ng// -(i)ng;-t'//di] qo'shilganda: [keld'm] keldim, [qildim] qildim; [kərding] ko'rding, [bərding] boring; [əytt'] aytdi, [qildi] qildi; ko'pligi [-m's// -mis// -miz; (')ng// -s's// -sis// siz, -nər// -nor; -'// -lər// -lor]: [ɔ:ng] oling, [keng] keling, [keləmis] kelamiz, [qiynəməymis] qiynamaymiz, [o'yləymis] o'ylaymiz; [keləs's] kelasiz, [bərɔsis] borasiz, [o'ynəysis] o'ynaysiz, [chiqinnar] chiqinglar, [kennər] kelinglar, [bərinnər] boringlar; [kelad'] keladi, [kelallar] keladilar, [bərɔdilor] boradilar kabi.

v) lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchalar qo'shilganda: – ko'plik qo'shimchalari [-lər// -lar// -lər]: [chevəllər] chevarlar, [y'plər] iplar, [quvillər//qybirlər] quvurlar, [g'o'rəlr] dovuchchalar, [kərpəchələr] ko'rpachalar, [qərvəllər] qorovullar, [bəllər] bolalar,

[təllər] tollar, [dʲvəllər] devorlar kabi.

– sifatdosh qo'shimchasi [-gan// -kən// -qon// -g'on]: [d'gən] degan, [əytəkən] aytgan, [chiqqən] chiqqan, [bərgən] borgan kabi.

– ravishdosh qo'shimchalari [-(i)p; -g'əni// -gən'// -kən']: [tur'p] turib gapir, [o'q'p] o'qib ko'r; [bo'g'ip] bo'g'ib, [og'oni] olgani, [urg'oni] urgani, [qog'oni] qolgani, [borg'oni] borgan, [ko'rgan] ko'rgani, [bergan] bergani, [aytkən] aytgani, [ekkən] ekkani keldik kabi.

Xulosa

Xullas, Namangan qipchoq va qarluq lahjalarida ham ko'pgina so'z yasovchi, so'z o'zgartiruvchi affikslar o'zlarining kontrast juftlariga ega. O'zak tarkibida til orqa unli mavjud bo'lsa, qo'shimcha iarkibidagi unli ham qattiq, til oldi unli mavjud bo'lsa, yumshoq talaffuzga ega bo'ladi.

Lab garmoniyasi. Lab garmoniyasi qonuniga muvofiq o'zakning birinchi bo'g'inida lablashgan unlilardan biri bo'lsa, so'nggi bo'g'inlardagi unlilar ham lablashadi.

Namangan qipchoq shevalarida lab garmoniyasi qonuni, oz bo'lsa-da, mavjud. Lablanish hodisasi birinchi, ikkinchi bo'g'inlarda sezilarli bo'lib, uchinchi va so'nggi bo'g'inlarga o'tishi sporadik. Lekin lab garmoniyasi mufassal saqlangan oltoy va qirg'iz tillaridan keskin farq qiladi. Mazkur tillarda affikslar faqat qattiq yoki yumshoqligi bilan emas, balki lablangan va lablanmaganligi bilan ham ajralib turadi.

Namangan qipchoq lahjalarida affikslarning faqat qattiq va yumshoq variantlari mavjud bo'lib, sistemali emas. E'tibor qiling:

1-jadval

	Namangan qipchoq shevalarida	Adabiy tilda
u – u	<i>uryv, syyyq, tuvʻyshqon</i>	uruv (devor urish), suyuq, tug'ishgan
ə – ʏ	<i>qurydi, ərym, əkyn, əkylota</i>	quridi, o'rim (soch), o'kinmoq, vakilota
ʏ – ʏ	<i>kʏkʏn, tʏʏʏn, ʏʏʏʏr</i>	kukun, tugun, yugur
ʏ – ə	<i>kʏʏəv, sʏrəv'</i>	kuyov, surobi (<i>surobi tortilmoq</i>)

Ko'rinadiki, Namangan qipchoq lahjalarida labial singarmonizmning faqat [u-u, ʏ-ʏ, ə-ʏ] va qisman [ʏ-ə] ko'rinishlari mavjud bo'lib, qolgan [v-v, u-ʏ, o-ʏ, o-ʏ] tiplari yo'q, uchramaydi.

Avvalgilari ham juda chegaralangan bo'lib, sanoqli so'zlardagina (aksariyat "j"lovchilarda) ishlatiladi.

Tarkibida lablashgan unli bo'lgan bir bo'g'inli so'zlarga qo'shimcha qo'shilganda lablanish sodir bo'ladi: [yr+dyq] (urdik), [tyr+yng] turing, [yvr+yp] yurib, [təl+up] to'lib kabi.

Namangan qipchoq shevalarida sporadik holatda lablanish hodisasi ikkinchi va uchinchi bo'g'inlarga o'tishi kuzatiladi: [ygyryk] yugurik qo'l, musht, [kyynyk] achinarli, hafagarchilik, [syynyv] xursandchilik, [bylyndyryq] tumanli qirov, [syrgyrych] shiringuruch, [chygyrchyq], [tytyryq] kabi. Lab garmoniyasining amal qilish doirasi chegaralangan.

Xullas, singormonizm qonuniyati Namangan qipchoq shevalari arealida fonetik-fonologik strukturasidagi o'ziga xosliklar asosida amal qiladi. Dialektal arealning qarluqlahjaliguruh va shoxobchalarda unlilarning sifat va miqdor jihatidan farqlari, tovushning anotomik-fiziologik jihatlari va sheva etnogenezi umlaut hodisasini yuzaga kelishiga sabab bo'lgan.

Namangan shahar tip shevalari shoxobchasi fonematik bo'lmagan mutlaqo boshqa hodisa – emfatik cho'ziqlikka egaligi uchun umlaut shahar shevasida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Singarmonizm Namangan qipchoq shevalarida unli tovushlar miqdori, artikulyatsion o'rni va talaffuzida alohida farqlarni yuzaga keltiradi. Shevadagi nazalizatsiyaning kuchliligi singormonizmni yanada yaqqol ko'rsatadi, zero nutqiy voqelanishda sintagmatik munosabatlar orqali unlilar sifatini undoshlar, o'z navbatida, undoshlar sifatini esa unlilar belgilab beradi.

Adabiyotlar

- Абдуллаев, Ф. 1967. *Фонетика*. Ташкент: Фан, 380.
- Абдуллаев, Ф.А. 1967. *Фонетика хорезмских говоров*. Ташкент: Фан, 345.
- Абдуллаева, Д. 1999. *Ўзбек тили Ошоба шевасининг фонетик хусусиятлари*. Филол. фан. номз. ...дис. автореф. Тошкент.
- Алиев, А. Ю. 1975. *Наманганская группа говоров узбекского языка*. Автореф. дис. ...док. фил. наук. Ташкент.
- Атамирзаева, С. 1974. *Экспериментально-фонетическое исследование наманган-ского говора узбекского языка*. Ташкент.
- Баскаков, Н.А. 1952. "К вопросу о классификации тюркских языков". Изв. АН СССР XI, Вып. 2. Москва.
- Боровков, А.К. 1946. *К характеристике узбекских "умлаутный" или "уйгуризо-ванных" говоров*. Фрунзе.
- Боровков, А.К. 1963. *Узбекские говоры Наманганской области*. Ташкент.

- Ишаев, А. 1959. "Манғит шевасида ассимиляция ва диссимиляция". Тил ва адабиёт масалалари 3, 54-69.
- Ишаев, А. 1961. "Манғит шевасининг баъзи бир фонетик хусусиятлари". Ўзбек диалектологиясидан материаллар II, 465. Тошкент: Фан.
- Жамолхонов, Ҳ. 2008. *Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-китоб*. Тошкент.
- Кононов, А.Н. 1960. *Грамматика современного узбекского литературного языка*. Москва: Издательство Академии наук СССР.
- Миртожиев, М.М. 2013. *Ўзбек тили фонетикаси*. Тошкент: Фан, 485.
- Мусабаев, К. М. 1964. *Грамматика караимского языка*. Москва: Наука.
- Набиева, Д. 2005. *Ўзбек тилининг турли сатҳларида умумийлик-хусусийлик диалектикасининг намоён бўлиши*. Тошкент: Шарқ.
- Нурмонов, А. 2012. *Танланган асарлар. II жилд*. Тошкент: Akademnashr.
- Отамирзаева, С. 1963. *Звуковой состав Наманганского говора узбекского языка*. Ташкент.
- Отамирзаева, С. 1974. *Экспериментально-фонетическое исследование Наманганского говора узбекского языка*. Ташкент.
- Поливанов, Е.Д. 1933. *Узбекская диалектология и узбекский литературный язык*. Ташкент: Уз. Госиздат.
- Поливанов, Е. Д. 1935. *Материалы по грамматике узбекского языка. I. Введение*. Ташкент.
- Қошғарий, М. 1960. *Девону луғотит турк. I*. Тошкент.
- Решетов, В. В. 1959. *Узбекский язык. I*. Ташкент: Уз. Госиздат.
- Решетов, В., Шоабдурахмонов, Ш. 1978. *Ўзбек диалектологияси*. Тошкент: Ўқитувчи, 326.
- Тенишев, Э. Р. 1976. *Строй саларского языка*. Москва.
- Трубецкой, Н.С. 1987. *Избранные труды по филологии. Фонология и лингвистическая география*. Москва: Прогресс. 516.
- Трубецкой, Н.С. 2000. "Основы фонологии". Пер. с немец. А.А.Холодовича; Подред. С.Д.Канциельсона. Москва: Аспект Пресс. 352.
- Тургунов, А. 1969. *Фонетическая структура балыкчинской группы говоров узбекского языка*: Автореф. дис. ...канд. фил. наук. Ташкент.
- Умаров, Э. 1994. "Ўзбек тилида тил олди товушлари борми". *Ўзбек тили ва адабиёти* 4: 36.
- Хамраев, Х. 1973. *Основные фонетические особенности Кашкадарьинских говоров узбекского языка*. Ташкент.
- Юдахин, К.К. 1950. "Узбекско-уйгурские языковые связи". Изв. АН КазССР, № 86. Серия уйгуро-дунганской культуры. Вып. I. Алма-Ата.
- Юдахин, К.К. 1958. "Ўзбек ва уйғур халқлари тилларидаги яқинлик". *Ўзбек тили ва адабиёти масалалари*, №1. 24-32.
- Звегенцев, В.А. 1965. "История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях". Тезисы Пражского лингвистического кружка. В книг. Част II. Москва: Просвещение.
- Шерматов, А. 1981. *Лингвистик география нима?* Тошкент: Фан.

- Шаабдурахманов, Ш. 1971. *Ўзбек шевалари, улар ҳақида умумий маълумот. Ўзбек халқ шевалар луғати*. Тошкент.
- Щербак, А. М. 1970. *Сравнительная фонетика тюркских языков*. Ленинград.

Ibrohim Darvishov

(Namangan, Uzbekistan)

ibmofifar@bk.ru

Phonetic Patterns Associated with Vowels in Namangan Dialects

Abstract

At present, there are all opportunities and opportunities for the Uzbek linguistics in the implementation of reforms for the development of our society. At the same time, the study of the features of Uzbek dialects based on theoretical foundations of range linguistic research has been identified as one of the priority areas of historical-comparative and ethno linguistic research. The field consists of imperfect, simple descriptive and visual aspects, and there is an urgent need to study and fill the abstract positions on the basis of new perspectives.

The study of the Turkic language initiated by Mahmud Kashghariy by means of iral-typological and are-linguistic methods, the study of the poems, their peculiarities, is the starting point of any linguistic theories and concepts. The emergence of Areal linguistics has opened the way for a new assessment and solution of new problems and concepts in the field of dialectology. The fact that historical, comparative and ethno linguistic research has been identified as one of the priority areas for integrating the language system into the theoretical foundations of dialects and dialects imposes new responsibilities on Uzbek linguistics and Uzbek linguists.

The article discusses the peculiarities of Namangan kipchak and early dialects, the historical genesis of the vowel system, the distribution and range of action. The phonetic-phonological linguistic characteristic of dialect and the processes of occurrence of regularities are described in comparative-historical terms. It contains thoughts on the singularize of the kipchak dialects related to the Turkish vowels and the events of umlaut in the dialects of old age.

Key words: *ethnic language, dialect, kipchak, and dialect, historical change in phonetic, lexical and grammatical content, singonism law, umlaut, labial, phonetic weakness, palate and lip harmony, nasalization.*

About the author: *Ibrohim Darvishov* – Doctor of Philosophy in Philological Sciences, Namangan State University.

Recommended citation: Darvishov, Ibrohim. 2020. "Phonetic patterns associated with vowels in Namangan dialects". *Golden scripts* 2: 49—68.

References

- Abdullayev, F. 1967. *Fonetika*. Tashkent: Fan.
- Abdullayev, F.A. 1967. *Fonetika xorezmskix govorov*. Tashkent: Fan.
- Abdullayeva, D. 1999. *O'zbek tili Oshoba shevasining fonetik xususiyatlari*. Filol. fan. nomz. ...dis. avtoref. Toshkent.
- Aliev, A. Y. 1975. *Namanganskaya gruppа govorov uzbekskogo yazika*. Avtoref. dis. ...dok. fil. nauk. Tashkent.
- Atamirzaeva, S. 1974. *Eksperimentalno-foneticheskoe issledovanie namangan-skogo govora uzbekskogo yazika*. Tashkent.
- Baskakov, N.A. 1952. "K voprosu o klassifikatsii tyurkskix yazikov". *Izv. AN SSSR XI, Vip. 2*. Moskva.
- Borovkov, A.K. 1946. *K xarakteristike uzbekskix "umlautniy" ili "uygurizovannix" govorov*. Frunze.
- Borovkov, A.K. 1963. *Uzbekskie govori Namanganskoy oblasti*. Tashkent.
- Isxakov, G. 1968. *Garmoniya glasnix v tyurkskix yazikax*. ISGTYA, I.
- Ishaev, A. 1959. "Mang'it shevasida assimilyatsiya va dissimilyatsiya". *Til va adabiyot masalalari* 3: 54-69.
- Ishaev, A. 1961. "Mang'it shevasining ba'zi bir fonetik xususiyatlari". *O'zbek dialektologiyasidan materiallar II*, 465. Toshkent: Fan.
- Ishaev, A. 1990. *O'zbek dialektal leksikografiyasi*. Toshkent: Fan.
- Jamolxonov, H. 2008. *Hozirgi o'zbek adabiy tili. 1-kitob*. Toshkent.
- Kononov, A.N. 1960. *Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazika*. Moskva: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR.
- Mirtojiev, M.M. 2013. *O'zbek tili fonetikasi*. Toshkent: Fan. 485.
- Musabaev, K. M. 1964. *Grammatika karaimskogo yazika*. Moskva: Nauka.
- Nabieva, D. 2005. *O'zbek tilining turli sathlarida umumiylik-xususiylilik dialektikasining namoyon bo'lishi*. Toshkent: Sharq.
- Nurmonov, A. 2012. *Tanlangan asarlar. II jild*. Toshkent: Akademnashr.
- Otamirzaeva, S. 1963. *Zvukovoy sostav Namanganskogo govora uzbekskogo yazika*. Tashkent.
- Otamirzaeva, S. 1974. *Eksprementalno-foneticheskoy issledovanie Namangan-skogo govora uzbekskogo yazika*. Tashkent.
- Polivanov, Y.D. 1933. *Uzbekskaya dialektologiya i uzbekskiy literaturniy yazik*. Tashkent: Uz. Gosizdat.
- Polivanov, Ye. D. 1935. *Materiali po grammatike uzbekskogo yazika. I. Vvedenie*. Tashkent.
- Qoshg'ariy, M. 1960. *Devonu lug'otit turk. I*. Toshkent.
- Reshetov, V. V. 1959. *Uzbekskiy yazik. I*. Tashkent: Uz. Gosizdat.
- Reshetov, V., Shoabdurahmonov, Sh. 1978. *O'zbek dialektologiyasi*. Toshkent: O'qituvchi. 326.

- Tenishev, E. R. 1976. *Stroy salarskogo yazika*. Moskva.
- Trubeskoy, N.S. 1987. *Izbrannie trudy po filologii. Fonologiya i lingvisticheskaya geografiya*. Moskva: Progress. 516.
- Trubeskoy, N.S. 2000. "Osnovy fonologii". Per. s nemes. A.A.Xolodovicha; Podred. S.D.Kansielsona. Moskva: Aspekt Press. 352
- Turgunov, A. 1969. *Foneticheskaya struktura balikchinskoy gruppi govorov uzbekskogo yazika*: Avtoref. dis. ...kand. fil. nauk. Tashkent.
- Umarov, E. 1994. "O'zbek tilida til oldi tovushlari bormi". *O'zbek tili va adabiyoti* 4: 36.
- Xamraev, X. 1973. *Osnovnie foneticheskie osobennosti Kashkadarinskix govorov uzbekskogo yazika*. Tashkent.
- Yudaxin, K.K. 1950. "Uzbeksko-uygurskoe yazikovie svyazi". Izv. AN KazSSR, № 86. Seriya uyguro-dunganskoy kulturi. Vip. I. Alma-Ata.
- Yudaxin, K.K. 1958. "O'zbek va uyg'ur xalqlari tillaridagi yaqinlik". *O'zbek tili va adabiyoti masalalari*, №1. 24-32. – Toshkent: O'zFA.
- Zvegensev, V.A. 1965. "Istoriya yazikoznaniya XIX-XX vekov v ocherkax i izvlecheniyax". Tezisi Prajskogo lingvisticheskogo krujka. V knig. Chast II. Moskva: Prosveshenie.
- Shermatov, A. 1981. *Lingvistik geografiya nima?* Toshkent: Fan.
- Shaabduraxmanov, Sh. 1971. *O'zbek shevalari, ular haqida umumiy ma'lumot. O'zbek xalq shevalar lug'ati*. Toshkent.
- Sherbak, A. M. 1970. *Sravnitel'naya fonetika tyurkskix yazikov*. Leningrad.